

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

DESPRE O FANTOMĂ
ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

Gheorghe Clitan

I. Recontextualizarea: o apariție fantomatică a raționalității în pragmatismul postmodern. Cadrul epistemologic în care critica postmodernistă a raționalității s-a instalat fără menajamente este unul cu acență în pragmatism și filosofia analitică, iar perspectiva progresiei sau/și regresiei metadiscursive subiacentă lui e una metafilosofică, deși această critică se ridică de obicei chiar împotriva metafilosofiei. Cadru și perspectivă deopotrivă, pragmatica discursului științific va funcționa ca un suport logistic, propriu-zis epistemologic, pentru argumentele studiului de față. Principala susținere din acest studiu este că schimbările antrenate de provocările postmoderniste radicalizează mai degrabă disputa metafilosofică asupra raționalității decât forma sau conținutul cunoașterii, motiv pentru care apare îndoielnică tendința de considera asemenea schimbări ca fiind propriu-zis paradigmatică.

Impunerea unor distincții cu încărcătură pragmatică (adevăr–plauzibilitate, justificare–acceptabilitate, obiectivitate–solidaritate, relevanță–context, implicație–

presupoziție ș.a.) în discursul epistemologic de azi nu e străină de practica distingerei între raționalitate și raționalizare, fie că este preluată din modelul kantiano-weberian al științei pe linia fundaționalist-reprezentationalistă a filosofiei analitice, fie pe cea a criticii pragmatist-hermeneutice. Nomenclatorul epistemologic contemporan s-a îmbogățit însă cu o serie de termeni (“meta-sistem”, “metamodel”, “metaraționalitate”) care ridică întrebări atât în raport cu distincțiile clasice, cât și cu provocările postmoderniste adresate raționalității. Să fie oare vorba doar de o inflație terminologică sau de mai vechiul obicei al fantomelor conceptuale de a se ivi din când în când pe tărâmul filosofiei?

În cele ce urmează, vom încerca un răspuns doar cu privire la metaraționalitate. Dar acesta va fi un răspuns riscat pentru că întrebarea la care se dă este una riscantă: “*Metaraționalitatea, încă o fantomă?*”. Riscul provine nu din formularea întrebării care lasă deschise două posibilități de răspuns (“*Metaraționalitatea înmulțește numărul fantomelor care bântuie filosofia actuală*” și “*Metaraționalitatea a rămas doar la stadiul de fantomă în debaterile contemporane*”), ci din faptul că filosofilor cu vocație postmodernistă (adepti ai deconstrucționismului poststructuralist, construcționismului social, feminismului epistemologic etc.) nu le e clar că ea constituie chiar pedestalul după care își etalează haina relativismului, așa cum cei așezați azi sub umbrela tradiției (existențialiști, hermeneuți, fenomenologi, structuraliști, marxiști ș.a.) sau postfilosofiei (filosofi ai limbajului, pragmatişti, anarhiști ș.c.l.) nu realizează întotdeauna că ea le conferă ambianța și parfumul cu iz postfundaționalist.

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

Prin ce au alimentat mai cu seamă filosofia analitică, pragmatismul și postfilosofia disputa modernism–postmodernism din jurul raționalității? Pertinența unei astfel de întrebări e ușor de evidențiat în cazul pragmatismului dacă se invocă legătura unora dintre cei mai titrați postfilosofi (de exemplu, R. Rorty) cu acest curent filosofic, ca să nu mai vorbim de amploarea pe care a luat-o postmodernismul promovată de ei exact pe terenul privilegiat al pragmatismului: continentul nord-american. Spre deosebire de pozitivismul și empirismul logic european care invocau – în bun spirit analitic – sprijinul logicii simbolice sau matematice în stabilirea adevărului propozițiilor despre lume, pragmatismul pune adevărul credințelor, opiniilor sau cunoștințelor umane în relații de dublă dependență: față de uzajul sau întrebuințarea expresiilor și față de contextul utilizării lor.

Teza principală a pragmatismului susține că adevărul credințelor nu poate fi stabilit pe baza unor asumții metafizice dogmatice despre lumea externă, ci numai în termenii succesului acțiunilor noastre, ele însăși îndeplinite prin întrebuințarea limbajului și prin antrenarea unor credințe vizând scopuri practice sau, cel puțin, concrete. Cum aceste scopuri pot fi interne cunoașterii (observație, predicție și control) sau externe ei (interese social-practice și hedoniste), iar în cadrul pragmatismului li se acordă importanță diferită pentru actul cognitiv (Peirce: celor interne în defavoarea celor externe, James: celor externe în raport cu cele interne), s-a propus distincția între un pragmatism *intern* (centrat pe o formă sau alta de obiectivism) și unul *extern* (promovând, restrictiv sau nerrestrictiv, subiectivismul și relativismul) [Schurz, G., 1998, pp. 39-45, 50].

În ceea ce privește contextul de utilizare a expresiilor, se vorbește de o triplă contextualizare a acțiunilor pe care limbajul le mijlocește în cunoaștere și a credințelor adevărate ce însoțesc actele cognitive: 1) contextul *epistemic-cognitiv*: vizează cunoașterea de fundal (*background knowledge*: asumțiile și credințele de fundal, cunoașterea procedurală tacită) pe fondul căreia un argument sau o teorie oarecare își exercită rolul cognitiv; 2) contextul *ostensiv-indexical*: cuprinde situația observațională, acțiunea și limbajul în care se desfășoară un anumit comportament epistemologic și la care respectivul comportament se referă de regulă în mod tacit, uneori chiar incomplet; 3) contextul *practic-normativ*: este contextul asupra căruia pragmatismul tradițional și-a restrâns atenția, referindu-se la scopurile și intențiile teoriilor sau metodelor științifice și privindu-le ca pe niște mijloace necesare finalizării activității cognitive.

Dintre cele două tipuri de pragmatism amintite, doar cel extern poate fi calificat drept *postmodern*, pe când cel intern rămâne unul legat de achizițiile epistemologiei, fiind numit de aceea *metodologic*. Pornindu-se de la distincția între scopuri cognitive și scopuri afectiv-hedoniste ale acțiunilor umane, pragmatismul intern și cel extern mai sunt denumite în literatura epistemologică actuală pragmatism *de dreapta* și pragmatism *de stânga*. Primul tip de pragmatism (Peirce, C. I. Lewis, Putnam, Rescher ș.a.) trasează drumul impersonal și intersubiectiv în realizarea cu deplin succes a cunoașterii, celălalt (James, C. S. Schiller, Rorty, Stich ș.a.) relativizează și subiectivizează cunoașterea și raționalitatea. Schimbarea de perspectivă dinspre primul spre celălalt ar fi echivalentă cu trecerea de la raționalitatea obiectivă

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

(bazată pe standardele impersonale ale utilizării limbajului) la cea subiectivă (bazată pe standarde personale de întrebuintare sau acțiune) [Rescher, N., 1998, pp. 24, 27-30, 36-38].

Evoluțiile de mai sus, sesizabile astăzi în cadrul pragmatismului, se leagă de disputa teoretică ce l-a făcut pe Peirce să distingă între *pragmatism* (denumire asociată cu pragmatismul deviant: extern sau de stânga, în terminologia contemporană) și *pragmaticism* (noua denumire propusă pentru pragmatismul său autentic: intern sau de dreapta, potrivit aceleiași terminologii). În acest fel, Peirce a găsit de cuviință să se desolidarizeze de cei care încă din vremea sa i-au răstălmăcit învățătura, renunțând de bună voie la atractiva ei titulatură de pragmatism în favoarea celei de pragmaticism, destul de urâtă pentru a o feri de distorsiuni nedorite. El și-a întemeiat o atare atitudine pe analiza metodelor de gândire proprii comportamentului epistemic (sau conduitei umane, în general).

Constatarea de la care pleacă în analiză este că viața umană e deopotrivă loc al experiențelor individuale și laborator al experimentelor sociale. Datorită acestui fapt, orice conduită apare ca fiind în același timp o “chestiune” de experiență și una de experimentare. Experiența este individuală (afectivă și subiectivă), în vreme ce experimentarea se realizează tipic (rațional și obiectiv). Cum gândirea științifică are de a face cu raționalul și obiectivul, numai experimentul trebuie instituit în obiect de studiu al ei. Experimentatorul tipic reprezintă modelul omului de știință și urmărește pe de o parte găsirea acelor norme care să funcționeze ca o

“rețetă” pentru înfăptuirea cu succes a experimentului, iar pe de altă parte posibilitatea descrierii satisfăcătoare a acestuia.

Asemeni experimentatorului ideal, filosoful (pragmaticist, bineînțeles) trebuie să-și subsumeze eforturile unui dublu deziderat: 1) identificarea “*relevanței imaginabile asupra conduitei vieții*” pe care o poate avea un concept, altfel spus “*semnificația rațională a unui cuvânt sau a unei alte expresii*”; 2) definirea semnificației raționale ca totalitate a “*fenomenelor experimentale pe care afirmarea sau negarea unui concept le-ar putea implica*”, definiție numită *maxima pragmatismului*. Numai în formulările de mai sus, dezideratul exprimă esența pragmatismului autentic, mai bine zis a pragmatismului. Aceasta poate fi și mai ușor înțeleasă dacă se are în vedere faptul că “*trăsătura cea mai remarcabilă a noii teorii a fost aceea de a recunoaște o conexiune inseparabilă între cunoașterea rațională și scopul rațional*”. Maxima pragmatismului redă această conexiune prin forma cea mai largă pe care a primit-o: “*întreaga semnificație intelectuală a unui simbol oarecare constă din totalitatea modurilor de conduită rațională care, în funcție de toate împrejurările și dorințele posibile, ar decurge din acceptarea simbolului*” [Peirce, C. S., 1990, pp. 177-179, 183, 202].

Din cele precedente rezultă că, pentru un adept al pragmatismului de tip peircean (intern, de dreapta sau metodologic), validitatea rațională a produselor intelectuale ar rezida în capacitatea lor de a oferi o îndrumare eficientă în chestiuni legate de predicție, planificare și intervenție în mersul naturii, iar succesul în atingerea

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

scopurilor se instituie în criteriu principal de adecvare rațională la cerințele practicii științifice. Pornind de la maxima formulată de Peirce, se consideră astăzi că raționalizarea ar consta în abilitatea comportamentală de a institui și instanția credințe epistemice, iar raționalitatea ar fi semnificația ei conceptuală, mai precis spus relevanța sa practică imaginabilă pentru conduita vieții științifice, culturale, de zi cu zi etc.

Această manieră de abordare este asociată epistemologiei tradiționale de către susținătorii pragmatismului extern (de stânga sau postmodern). Potrivit lui Rorty, de exemplu, distincția kantiano-weberiană dintre raționalitate și raționalizare ar funcționa în cadrul unei atari epistemologii ca distincție între “inferență” și “imaginație” sau chiar ca distincție între “traducere” și “învățarea limbii”. Inferența presupune însă un “spațiu logic fix”, fără “noi candidați la statutul de credință”, în vreme ce prototipurile imaginației sunt “utilizările metaforice noi ale unor cuvinte vechi”, “invenția unor neologisme” sau “relaționarea unor texte până atunci fără legătură”. Tradițional, distincția epistemologică ce corespunde deosebirii dintre inferență și imaginație este “distincția dintre «raționalitate» și altceva”. Raționalitatea unei cercetări înseamnă “a rămâne în spațiul logic dat la începutul cercetării” și “a oferi un argument în favoarea credințelor la care ajungem la sfârșitul cercetării prin referirea la credințe pe care le dețineam la începutul ei”. Rorty întrevăde aici – ca și în cazul pragmatismului clasic, promovat de Peirce – un soi de *reprezentationalism* (și, implicit, de *fundamentalism*) care, punând semnul echivalenței între “a fi științific” și “a fi rațional”, reduce de fapt cercetarea rațională la “situarea” și ex-

plicarea lucrurilor într-un context familiar și la “traducerea” lor într-un vocabular corespunzător “spațiului logic fix”: al “logicii confirmării”, al “logicii explicării” sau chiar al “logicii cercetării”.

Analiza conceptuală – cel mai rafinat produs al tradiției analitice – nu iese nici ea, potrivit lui Rorty, din canoanele unei întreprinderi de acest gen atunci când își propune “*de a traduce fiecare expresie neclară în una clară, unde «clar» înseamnă ceva de genul «accesibil oricărui cercetător rațional»*”. Presupoziția pe care se întemeiază variantele epistemologiei tradiționale, chiar contextualiste sau pragmatiste fiind, este cea a cunoașterii ca reprezentare (mai adecvat spus: a “limbajului ca oglindă”) și se caracterizează fie prin favorizarea contextului obiectului (“realism” sau “esențialism”), fie prin supralicitarea contextului subiectului (“relativism” sau “instrumentalism”). Depășirea pragmatistă a limitelor trasate de această presuposiție echivalează în fapt cu schimbarea presuposiției (limbajul devine acum instrument de acțiune, iar nu oglindă a lumii) și cu abandonarea viziunii metafizico-epistemologice a reprezentationalismului și fundationalismului (așa-zisa teorie “spectatorială”). Ea este concepută prin “disoluția cercetării într-o țesătură de credințe ce se auto-înnoiește”, adică prin interpretarea cercetării ca o neîntreruptă *recontextualizare*. Astfel, problema metafilosofică a regresului la infinit al interpretărilor – de neocolit în filosofia tradițională, inclusiv analitică – capătă un răspuns acceptabil pentru orice tip de pragmatism: recontextualizarea = “*un proces de rețesere a credințelor*”

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

și nu de descoperire a naturii obiectelor" [Rorty, R., 2000, pp. 188-190, 194-195].

Prin exploatarea acestei soluții de către unii dintre promotorii postfilosofiei (Blumenberg, Taylor, Schrag ș.a.), indiferent dacă are loc pe linia pragmatismului de tip James–Schiller–Rorty sau pe cea a celui de tip Peirce–Dewey–Putnam, s-a propus înlocuirea raționalizării epistemice cu argumentarea retorică, a raționalității științifice cu rezonabilitatea comportamentală și a gândirii critice a omului de știință cu gândirea deziderativă a omului de rând. La nivel conceptual, a avut loc astfel un transfer ilicit de semnificație dinspre limbajul științific înspre cel cultural, dinspre terminologia științelor naturii înspre cea a științelor sociale, dinspre rigoarea exprimărilor filosofice înspre verbiajul literar etc. E de apreciat că pentru acești adepți ai postfilosofiei rezultatul a fost de multe ori un retorism gratuit (“depășirea” și “transformarea” filosofiei, în special a metafizicii, epistemologiei și antropologiei), iar pentru cei ai postmodernismului (Derrida, Lyotard ș.c.l.) unul eschatologic (“sfârșitul” filosofiei, “decesul” artei și “moartea” omului) care, aplicat discursului științific, a condus la numeroase cazuri de impostură intelectuală (vezi, de pildă, “afacerea” Sokal).

Există o serie de probleme care, unindu-i deocamdată pe adepții postfilosofiei, ar putea conduce cu vremea la apariția și cristalizarea unor deosebiri fundamentale între ei și cele două orientări postfilosofice pe care le promovează. E vorba de orientarea care încearcă *transformarea* filosofiei (sistematică sau neopragmatistă, hermeneutică, retorică sau narativă) și

de cea care proclamă *sfârșitul* ei (deconstrucționismul, construcționismul social, feminismul ș.c.l.). Formularea acestor probleme s-a făcut cu ajutorul următoarelor întrebări: 1) Poate fi clarificată suficient noțiunea de rațiune argumentativă prin luarea în discuție a aspectelor figurative și retorice ale discursului filosofic, în condițiile în care se păstrează demarcația filosofiei de literatură și a rațiunii argumentative de formele non-argumentative ale persuasiunii?; 2) Revine filosofiei responsabilitatea de a dezvolta o teorie a adevărului non-redundant, chiar dacă se au în vedere relațiile existente între adevăr și semnificație sau între adevăr și rațiune?; 3) Mai este viabilă astăzi distincția dintre filosofia teoretică și filosofia practică, când științele umane procedează peste tot la transformarea continuă a teoriei în practică și a practicii în teorie?; 4) Ce mai rămâne din noțiunea de critică filosofică, de vreme ce ea poate fi înlocuită cu cele de genealogie, deconstrucție, ideologie critică sau istoriografie filosofică?; 5) Poate fi susținut idealul hermeneutic al auto-comprehensiunii filosofice prin experiență împotriva esteticizării discursului despre sine, deși nu e clar ce rol joacă arta și știința într-un asemenea proiect? [Baynes, K., Bohman, and McCarty, T., 1996, p. 17].

II. Un antidot postmodernist la întrupările clasice ale raționalității: dezvrăjirea sau dezfermecarea lumii. Interogațiile de mai sus nu sunt străine de provocările postmoderniste. Ele au impus atenției un alt mod de raportate la existența umană chiar în cadrul modernismului. Aici, acest mod a fost surprins – din

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

perspectiva combinată a pragmatismului și filosofiei analitice – ca seturi de întrebări ce alcătuiesc un veritabil program de cercetare: 1) Este rațional a crede în ceva ce nu este bine justificat?; A) Mai este raționalitatea o posibilitate dacă justificarea e imposibilă?; B) Trebuie raționalitatea să se refere la conținutul unei credințe sau la credibilitatea lui?; C) Ar putea credințele raționale să aibă vreo autoritate dacă nu se pot justifica?; 2) Este justificarea unei teorii același lucru cu justificarea credinței în ea?; A) Raționalitatea este o proprietate a persoanelor, teoriilor sau credințelor?; B) Trebuie să justificăm credințele sau modul în care oamenii cred în ele?; C) Până unde putem justifica credințele dacă nu putem fi siguri că ele sunt adevărate?; 3) Este posibil să fii rațional dacă nu poți crede în adevăr?; A) E rațional a crede ceva fals?; B) Pot să nu fie de acord gânditorii raționali?; C) Este relativismul rațional?; 4) Este existența rațională același lucru cu existența logică?; A) Se poate realiza o logică a justificării?; B) Sau o logică a criticii?; C) Sau o logică a decoperirii? 4) Este posibil a critica credințele dacă e imposibil a le justifica?; A) Te poate face logica să accepți o credință?; B) Sau să schimbi o credință?; C) Care este scopul unui argument logic?; 5) Este rațional să crezi în ceva ce nu poate fi observat?; A) Observația este un ajutor sau o piedică în fața raționalității?; B) “Faptul” că faptele au încărcătură teoretică le face raționale sau iraționale?; C) Sunt observațiile obiective?; 6) Există ceva de genul credinței raționale (*rational faith*)?; A) Prin ce diferă credința epistemică rațională (*rational belief*) de credința religioasă (*religious faith*)?; B) Este credința

științifică o altă formă a credinței religioase?; C) Există vreun bun temei (*good reason*) de a fi rațional?; 7) Există doar o formă a raționalității umane sau mai multe?; A) Este solidaritatea credinței același lucru cu raționalitatea credinței?; B) Este dezirabilă solidaritatea credinței dacă ea nu înseamnă pentru noi credințe adevărate?; C) Ce este o “credință obiectivă”?; 8) Este raționalitatea din știință diferită de raționalitatea din viața de zi cu zi a omului?; A) Este raționalitatea o facultate a minții sau o cale de instituționalizare a preferințelor?; B) Este onestitatea intelectuală o condiție necesară pentru raționalitate sau un impediment în fața ei?; C) Este atenția pentru interesul propriu același lucru cu a fi rațional?; 9) Este rațiunea tocmai o altă formă a puterii?; A) Se opune raționalitate autorității sau depinde de ea?; B) Cum ar putea deține rațiunea o autoritate specială?; C) Este posibilă “instituționalizarea” raționalității? [Clitan, G., 1998, pp. 268-269].

Într-un astfel de context, abordarea pragmatică de tip analitic a problematicii raționalității s-a constituit în contrapondere modernistă la exagerările pragmatismului postmodern și – în general – ale postmodernismului, chiar și atunci când promotorii ei nu și-au pus problema raportării directe la pragmatism sau postmodernism. Din perspectiva filosofiei analitice, pragmatica a fost identificată cu diferitele modalități de analiză a felului în care are loc utilizarea limbajului: 1) analiza *logică*: întrucât instituie expresiile indexicale în obiect de studiu pragmatic (iar pe cele fără indexicalitate în obiect de studiu al semanticii) aflat în dependență de sensul expresiilor utilizate (definite formal, adică sintactic) și de contextul de întrebuințare a acestor expresii (definite

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

semantic prin sensul sau/și semnificația lor, rolul jucat de context în această definiție fiind acela de "ecran"); 2) analiza *lingvistică*: în măsura în care consideră că obiectul pragmaticii este același cu cel al semanticii, adică sensul sau/și semnificația expresiilor, deși fiecare dintre aceste discipline abordează diferit acest obiect: A) ca sens sau/și semnificație pragmatic/ă: depinzând îndeosebi de "condițiile de întrebuintare", ace(a)sta ar cuprinde gândurile și alte stări mentale asociate cauzal unei expresii; B) ca sens sau/și semnificație semantic/ă: dependent/ă de "condițiile de adevăr", s-ar identifica mai ales cu conținutul informațional al expresiilor; 3) analiza filosofică: deoarece concepe sensul sau/și semnificația expresiilor ca obiect de studiu al pragmaticii și semanticii prin distincția dintre sensul sau/și semnificația convențional/ă sau lingvistic/ă (obiect al semanticii) și sensul sau/și semnificația intențional/ă sau comunicat/ă (obiect al pragmaticii), iar nu prin distincția dintre sensul sau/și semnificația independent/ă de context (potrivit tradiției logice) și sensul sau/și semnificația dependent/ă de context (potrivit tradiției lingvistice).

Liniile cadrului care a favorizat impunerea acestor tipuri de analiză ca "tradiții" pragmatice de cercetare – tradiția logico-formală, tradiția lingvistică și tradiția filosofiei limbajului – pot fi creionate după cum urmează: 1) statutul cunoașterii științifice s-a modificat simțitor astăzi, în sensul înglobării metadiscursive a implicitului cognitiv, ceea ce a determinat perceperea științei într-o altă perspectivă decât cea tradițională: din simplă adunare în sistem a informațiilor, chiar dintr-o manieră specifică de dobândire și comunicare a lor, demersul științific devine un joc al semnificațiilor și

actelor de limbaj bazat atât pe reguli publice, explicite, cât și pe norme implicite, personale; 2) cunoașterea științifică contemporană și-a adjudecat noi domenii, unele ținând chiar de propriile maniere de teoretizare și comunicare, ceea ce a impus o deplasare a interesului dinspre informativitate înspre performativitate, dinspre științific înspre metaștiințific, dinspre filosofic înspre metafilosofic etc., aparent în dauna disciplinelor și practicii tradiționale, dar recuzată fără drept de apel din perspectiva deconstrucționistă a postmodernismului; 3) cunoașterea științifică nu mai este redusă astăzi doar la aspectul său standardizat, supralicitat adesea de comunitatea oamenilor de știință (raționalitatea tare), ci comportă numeroase tentative de “înmuier” (raționalitatea slabă), slăbirea raționalității – ca, de altfel, și cultivarea în formă “tare” a ei – făcând obiectul și altor perspective de abordare decât cea postmodernistă, dintre care de o fertilitate deosebită s-au dovedit a fi perspectiva *meta*-epistemologică și cea *post*-epistemologică; 5) epistemologia tradițională și-a asumat cele două perspective (*meta* și *post*) pe fondul unei tot mai vădite mișcări teoretice dinspre variantele realismului înspre cele ale instrumentalismului, dinspre problematica explicitului cognitiv înspre cea a implicitului, lucru resimțit în cultură ca o mutație dinspre conceptual înspre acțional, având drept rezultat relativizarea demersului cunoașterii (respectiv a celui științific) până la disoluția lui completă în alte practici culturale (cazul adeptilor “cotiturii postmoderne”); 6) extremele la care a fost dus relativismul epistemologic astăzi sunt în atingere cu variantele limită ale relativismului cultural: anarho-raționalismul, ca ipostază modernistă a relativismului epistemologic

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

(toleranța punctului de vedere, disciplina raționării, istorismul ș.a.) și post-raționalismul, ca ipostază post-modernistă a aceluiași tip de relativism (mitologică, paralogică, deconstrucționistă ș.c.l.).

Din dorința de a se situa dincolo de granițele spiritului modernist, dar rătăcind adesea calea ieșirii dintre ele, provocările postmoderniste adresate problematicii filosofiei tradiționale (îndeosebi problematicii analitice a cunoașterii, celei a încărcăturii metafizice a limbajului, celei a impactului mass-mediei – îndeosebi a mijloacelor de învățământ, internetului sau televiziunii asupra discursului cognitiv – și celei a spiritului feminist în filosofie) au fost extinse, în contextul schițat mai sus, de la relațiile dintre domeniile culturii sau cunoașterii la problemele vieții de zi cu zi a fiecărui individ. Ele gravitează predilect în jurul raportului raționalității individuale cu diferite instanțieri totalizante și totalizatoare ale spiritualității omenești: logocentrismul, metanarativul, ideologicul, puterea etc. De altfel, imaginea asupra căreia a zăbovit îndelung critica postmodernistă a raționalității este cea a *dezvrăjirii* sau *dezfermecării* lumii, regăsită în filosofia contemporană din cel puțin două direcții: postmetafizică și postfilosofică. Această imagine redă în fond, destul de clar, cum s-a realizat trecerea de la paradigma raționalității substanțiale (materiale, ontologice) la cea raționalității procedurale (formale, epistemologice) sub stindardul gândirii postmetafizice – în fond, tradițională: kantianismul, pozitivismul, analitica heideggeriană etc. – și explică de ce un asemenea fenomen a condus la restrângerea aplicabilității conceptului de raționalitate de la domeniile întregii ființări la

demersul uman (gândire, acțiune sau practică) și la produsele (artefactele) acestuia.

Efectul schimbării de paradigmă poate fi circumscris în plan metodologic după cum urmează: 1) pentru abordările moderniste: A) o panraționalizare tare: arhi-raționalismul; B) o dezraționalizare slabă: anarho-raționalismul; 2) pentru abordările postmo-derniste: A) o atitudine demolatoare a tradiției: postmodernismul revoluționar, critic-subversiv; B) o refermecare a lumii prin valorificarea pluralistă a tradiției: postmodernismul reacționar, neoclastic. Tocmai sub aspect metodologic, gândirea postfilosofică (inclusiv cea postmodernistă), deși pretinde că ar determina “depășirea” sau “moartea” filosofiei rămâne în fază de proiect cu privire la atingerea acestui deziderat, întrucât – apelând la mijloace metaraționale (deconstrucția, paralogia ș.c.l.) – nu poate ieși din structura modelului raționalității slabe, de tip kantiano-weberian, promovată astăzi de ea din perspectiva combinată a pragmatismului și filosofiei analitice. O variantă așa-zis “hermeneutică” a acestui model ne oferă chiar Rorty [Rorty, R., 1990, pp. 349-356, 393-401]: 1) fixarea și atingerea unui scop: “edificabilitatea”, înțelesă ca “obiectivitate consensuală” și ca “traductibilitate interdiscursivă”; 2) alegerea și utilizarea mijlocului adecvat satisfacerii scopului respectiv: “conversația”; 3) operaționalizarea stan-dardului de satisfiabilitate: educație și auto-instruire, pluralitatea limbajelor sau descrierilor existente și a jocurilor de limbaj, comensurabilitatea discursurilor “normale” și traductibilitatea celor “anormale” sau incomensurabile.

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

E drept că, la rândul ei, nici abordarea pragmatică a raționalității nu pare a fi străină câteodată de unele dintre provocările postmodernismului, dar înfăptuiește propriile dislocări conceptuale într-un cadru metateoretic aparte: decizie rațională, proceduri de justificare, falsifiabilitate ș.c.l. Se impune însă aici o precizare. Există astăzi două maniere de a utiliza instrumentarul pragmatic: sub auspiciile a ceea ce îndeobște se numește *filosofie pragmatică* și sub cele ale *pragmatismului*. În primul caz avem de-a face cu o abordare pragmatică în sens larg (a filosofiei analitice influențate pragmatic), iar în cel de-al doilea cu una în sens restrâns (chiar dacă putem distinge între mai multe tipuri de pragmatism). Acestei stări de fapt i s-au dat mai multe explicații, dar în principal se vorbește de o “pragmatizare graduală a filosofiei neopozitivistice începând cu anii ’70” (Rorty) și de o veritabilă “cotitură pragmatică” (Stegmüller) [Schurz, G., 1998, p. 39].

Potrivit filosofiei pragmatice, discuțiile epistemologice contemporane nu pot face abstracție de diferitele modalități în care discursul științific raționalizează aspectele explicite și implicite ale cunoașterii. Tendința principală este de a compara, la nivelul acestui discurs, diferitele maniere de raționalizare a formelor implicitei cognitive, distingând între raționalizare (ca act și proces, îndeosebi discursiv) și raționalitate (ca produs – artefact – și obiect de studiu metadiscursiv). Ineditul pe care o astfel de abordare îl poate aduce constă în distingerea celor două forme de explicitare (semantică și pragmatică) a factorilor (interni și externi) ce intervin în demersul științific de maniera în care au fost instituți (sau implicați) în discurs. Mai mult, promovând

distincția tradițională dintre raționalizare și raționalitate în limbajul teoriei actelor de discurs, sub auspiciile unei atari orientări se poate vorbi: 1) în ceea ce privește raționalizarea: pe de o parte, de raționalizarea primei forme de implicit – semantic – *în* act (sub formă de conținut informațional) și *a* actului respectiv (prin încapsularea acestui implicit de către forța ilocuționară), iar pe de altă parte de raționalizare *prin* act – ca implicit pragmatic – chiar a conținutului informațional și forței ilocuționare (supuse raționalizării), adică a implicitului deja explicitat, într-o atitudine epistemic discursivă (conceptuală, propozițională, inferențială ș.a.m.d.); 2) în ceea ce privește raționalitatea: pe de o parte, de distincția între raționalitatea *explicită* (produs al raționalizării *în* act și *a* actului) și raționalitatea *implicită* (efect al raționalizării *prin* act), iar pe de altă parte, de o identificare – într-un anumit context – a raționalității cu relevanța și a relevanței cu metaraționalitatea cognitivă.

Abordările de genul celei de mai sus au condus la încercări de “înmuiere” sau “slăbire” a criteriilor raționalității științifice. Așa se explică de ce în vizorul discursului epistemologic de azi apar tot mai des fenomene precum relevanța sau presupuziția, mergându-se până la modelări presupuziționale ale raționalității (vezi, de pildă, “modelele neintenționate” ale lui Putnam, modelarea “abductivă” a științei de către Hintikka sau modelul “problematologic” promovat de Meyer). Exemplificând din nou, definirea problematologică a fenomenului relevanței nu este străină de înțelesul etimologic al termenului care-l redă. Etimologic, verbul *a releva* denunță mai vechiul englezesc *to relevate* (la modul general însemnând a ridica din nou în privire, a

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

supune atenției, practic a selecta, a alege), socotit adesea sinonim cu termenul *context*. Pe linie epistemologică se apreciază că *relevanța* – termen rezultat prin substantivizarea adjectivului *relevant* care, la rândul său, nu este decât o calificare obținută pornind de la verbul *a releva* – semnifică "relația de afectare" dinspre "*un factor x sau o proprietate p*" înspre "*un fenomen în ocurența sa, un subiect în calificarea sa, pe scurt, o problemă în soluționarea ei*" [Meyer, M., 1979, p. 310; Bohm, D., 1995, pp. 78-82].

III. Relevanța: o întruchipare pragmatică a raționalității. Relația de afectare, esențială în definirea problematologică a relevanței, trimite prin denumire la componenta *psihosocio-logică* a activității cognitive, în vreme ce relația de soluționare a unei probleme antrenează, prin conținut, componenta *empirico-logică* a discursului. Definirea relevanței în termenii relației de afectare ridică problema epistemologică dacă nu cumva cele două componente ale discursului științific pot fi asimilate câte uneia dintre componentele dublului context de desfășurare a oricărei activități cognitive: cea propriu-zis logică – contextului *justificării* (logicii, argumentării, raționalității), iar cea psihosocio-logică – contextului *descoperirii* (creației, genezei, chiar relevanței). Logico-lingvistic, soluțiile la problema de mai sus merg de asemenea în două direcții ce cu greu pot fi dissociate de contextele amintite mai sus: una accentuat semantică (relevanța = potrivirea de sens a expresiilor avute în vedere), alta preponderent pragmatică (relevanța

= potrivirea cu contextul a conținutului propozițional vehiculat de aceste expresii) [Balaiș, M., 1988, p. 74].

Potrivirea de sens constituie nucleul tare al relevanței întrucât se înfăptuiește prin relații explicative de genul implicației logice sau convenționale (în special de antrenare, de la *enteilment*), al implicației lingvistice sau conversaționale (îndeosebi implicatura) și al implicaționalizării epistemice (act de instanțiere a credințelor adevărate în discurs). Potrivirea cu contextul reprezintă modalitatea de înmuieră a consemnelor de raționalitate, mai bine-zis de transformare a acestora în consemne de relevanță și se înfăptuiește, la rândul ei, prin relații de implicare a discursului fie cu presupuziții (credințe adevărate sau false, dar luate întotdeauna ca adevărate de către cei care le împărtășesc discursiv), fie cu acte de presupuziționalizare (de instituire a credințelor adevărate sau false în discurs doar sub formă de credințe adevărate acceptate tacit de toți titularii discursului).

Lingvistic, apare problema dacă nu cumva “relevanța” s-ar afla în relație de sinonimie parțială și cu “contextul”, nu numai cu “raționalitatea”. O atare situație ar explica și din această perspectivă înmuieră consemnelor raționalității discursului științific. Ea e sugerată de înțelesurile principalilor termeni care denumesc sau exprimă relația de afectare: *presupunere* și *implicare*. Astfel, dacă presupunerea și implicarea își manifestă în unele situații (de “presupuziționalizare”, respectiv “implicaționalizare”) prin denumire caracterul contextual (întrucât sunt răspunzătoare de implicarea discursului cu credințe epistemice adevărate sau false), în alte situații (de explicitare metadiscursivă a

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

“presupozițiilor” și “implicațiilor” subiacente acestuia) ele fac apel la factori intraștiințifici sau interștiințifici (adică interni), despărțind mai degrabă relevanța de context (strecurând în discurs credințe raționale, dar false) decât de raționalitate (promovând împreună cu aceasta numai credințe adevărate contextual). De remarcat că – din această perspectivă – activitatea cognitivă apare interpretabilă nu doar ca un discurs gata constituit, ci și ca relaționare a totalității actelor prin care acesta se constituie și funcționează, problematizând.

Faptul că raționalitatea este gândită ca relaționare a factorilor ce țin de contextul psiho-sociologic (denumiți “externi”) cu cei empirico-logici (denumiți “interni”) este marcat în limbă prin cele două aspecte definitorii ale unui act de limbaj – forța sau valoarea ilocuționară și conținutul propozițional – care, afectându-se reciproc și co-relaționându-se, poartă asupra unui tip aparte de raționalizare (*în*, *prin* și *a* actelor de discurs), respectiv de raționalitate (implicită și explicită). Aplicați discursului științific, termenii specifici teoriei actelor de limbaj (“conținut informațional” sau “propozițional”, “valoare” sau “forță ilocuționară”, “act de limbaj” sau “de discurs” ș.a.) dacă nu exprimă, măcar devin purtători ai unor categorii de factori (“inter”- și “intra”- științifici, adică interni; “extra”-științifici, adică externi) relaționați prin implicare sau presupunere sub forma relevanței sau/și raționalității în cunoaștere. Conform așteptărilor de o asemenea factură, suprapuse sugestiilor oferite de trihotomia austiniană a actelor de vorbire [Austin, J.L., 1970, pp. 114-119], relevanța apare ca întreită “potrivire”: 1) a conținuturilor între ele, a valorilor sau forțelor între ele (raționalizare *în* act); 2) a conținuturilor

cu valorile sau forțele (raționalizare *prin* act); 3) a relaționărilor astfel obținute cu diferitele acte (raționalizare *a* actului). În toate cazurile, dacă “potrivirea” este *implicită* relevanța conduce la o așa-numită raționalitate *explicită* (propozițională), iar dacă este *presupusă* ea conduce la una *implicită* (tacită). Așadar, ceea ce apare ca relevant într-un act de limbaj, indiferent dacă este propriu-zis cognitiv sau numai angrenat în cogniție, se referă la această dublă relaționare – prin implicație și presuposiție – sub forma inter-, intra- și extra-afectării înțeleasă ca potrivire. Din acest punct de vedere, termenii de “relevanță” și “raționalitate” intră în situație de sinonimie parțială atunci când vizează cunoașterea științifică în demersul (punerea în relație și în act), dar nu și în rezultatele ei (relatele sale, indiferent dacă sunt conținuturi, valori/forțe sau acte efective).

Soluția concordă cu spiritul pragmatic al postfilosofiei, putând atrage asupra sa tirul câtorva întrebări tradiționale, “moderniste”. Mai întâi: este valabilă o atare înțelegere pentru orice tip de raționalitate? Dacă da, atunci care ar mai fi, de pildă, deosebirea dintre raționalitatea științifică și cea filosofică? Apoi: cum se pot asimila cele două componente ale discursului științific câte una dintre componentele dublului context de desfășurare a activității cognitive? Răspunsul asumat aici – fără a dori să se subsumeze neapărat exagerărilor uneia dintre perspectivele amintite (modernă sau postmodernă) – pune semnul identității între relevanță și raționalitate. El se bazează pe sugestia ce vine dinspre definirea raționalității în termeni relaționali, capabili să prefigureze un model sau un concept al “raționalității

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

integratoare” [Biriș, I., 1992, pp. 5-32]. Așa privind lucrurile și potrivit etimologiei verbului *a releva*, în răspunsul de mai sus relevanța este asociată cu cel puțin două situații, definind tot atâtea stări de raționalitate (indistinct prezentate, de regulă, în literatura consacrată problemei): 1) cu “ridicarea în atenție” a factorului, proprietății sau problemei în cauză, adică cu punerea sa în lumină, scoaterea sa în evidență, pe scurt spus – identificarea, determinarea sa (raționalitate *operațional-instrumentală*, propriu-zis *determinativă*); 2) cu “potrivirea” sau “nepotrivirea” factorului, proprietății sau problemei cu fenomenul, subiectul sau o altă problemă de care sunt relaționate (raționalitate *semnificant – semiologică* sau *interpretativ – comprehensivă*, în ultimă instanță *explicativă*).

În cazul potrivirii, se spune că situația este relevantă – factorul, proprietatea sau problema determinând / trimitând la *ceea ce* este (adesea, impropriu-zis, raționalitate determinativă, iar nu explicativă) și explicând / arătând *cum* este (raționalitate explicativă prin excelență) co-relatul său. În cazul nepotrivirii, se apreciază ca irelevantă situația – întrucât factorul, proprietatea sau problema nici nu-și “determină”, nici nu-și “explică” co-relatul în raport cu alte relate. Potrivit unui atare răspuns raționalitatea ar dobândi așadar două fațete de manifestare, ce pot fi redată în termenii logicii epistemice după cum urmează: 1) raționalitatea *explicită*: ca relaționare sub conceptul cunoașterii *Ks* (pe care-l are un individ oarecare *S*) a valorii de adevăr [*p*] (valoare atribuită enunțurilor de cunoaștere *p* ale lui *S*: adevărul, notat *Tp*; falsul, notat *Fp*, nedecisul etc.) cu *Ap*

(acceptabilitatea enunțului p) și Jp (justificabilitatea enunțului p); 2) raționalitatea *implicită*: ca relaționare metadiscursivă între Ks , Ap , Js – pe de o parte și Bs (crențele epistemice ale lui S), Fs (crențele religioase ale lui S) etc. – pe de altă parte. De remarcat că în aceste relaționări Ks , Ap și Js sunt cotați ca factori interni, în vreme ce Bs , Fs și alte elemente de acest fel ca factori externi. Prima relaționare ar ține de nivelul epistemic al demersului (cel al teoriei științifice), iar a doua de nivelul său epistemologic (al metateoriei).

Deoarece relaționările se înfăptuiesc prin intermediul unor acte de limbaj complexe (exprimând diferitele acte cognitive sau relațiile dintre acestea: Ks , Bs , Fs , Ap , Jp ș.a.m.d.), se poate vorbi de o raționalitate a actelor de limbaj ce cuprinde ambele fațete (explicită și tacită) ale raționalității demersului științific. Cum însă cunoașterea în general nu se identifică cu cea științifică, adesea crențele (de exemplu: Bs și Fs) antrenate de demersul cognitiv se adaugă sau se substituie prin actele de limbaj cunoștințelor Ks obținute în practica științifică. Mai mult, după modelul cunoașterii științifice și în cadrul raționalității explicite, dacă în cazul lui Ks raționalitatea a fost gândită inițial ca raționalitate *tare*, $Rt_e = \{Tp, Jp\}$, în cazul lui Bs s-a vorbit de raționalitate *slabă* $Rs_e = \{Tp, Ap\}$ și nu de *non-raționalitate* sau *iraționalitate*. În primul caz criteriul principal de apreciere a raționalității demersului cognitiv îl constituie posibilitatea justificării lui p (justificabilitatea lui p), iar nu posibilitatea valorii de adevăr a lui p (realizabilitatea sau satisfiabilitatea lui p). În al doilea caz criteriul este “slăbit” și se referă la explicitarea alegerii lui p (credibilitatea lui p , preferința

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

pentru p , relevanța lui p ș.a.). Slăbirea criteriului de raționalitate a condus la admiterea unei raționalități *minimale* (Rs_e) care să accepte calificarea de “rațional” și pentru acte de genul opiniei sau credinței non-religioase, raționaliștii vorbind în mod curent astăzi de credințe raționale.

Cum s-au întâmplat lucrurile? Modelarea ne-clasică a conceptului raționalității a urmat întrucâtva traseul modelării logico-epistemice a conceptului cunoașterii. Comparând modelul ne-clasic al conceptului raționalității cu modelul logico-epistemic al structurii actelor cognitive de tipul $Ks = \{Tp, Ap, Jp\}$ – e ușor de observat că definiția “tare” a raționalității – ca relaționare între Tp și Jp – se regăsește și în cazul actelor de cunoaștere realizate prin credință epistemică – $Bs = \{TpvFp, Ap, Jp\}$ – sau credință religioasă – $Fs = \{Tb, Ap, Jb\}$, unde Tb înseamnă “ p este biblic adevărat” sau, altfel spus, Tb =adevărul biblic al lui p și Jb =justificabilitatea biblică a lui p . Această caracteristică formală a fost exploatată în sensul “lărgirii” conceptului raționalității de la raționalitatea tare la raționalitatea slabă și a “îngrădirii” conceptului iraționalității (atunci când mai este admis) doar la fenomene ce țin de domeniul patologicului (schizofrenia, paranoia etc., cum cred postmoderniștii) și nu la fenomene ce cad sub influența factorilor externi (sociali, economici, culturali, psihologici ș.c.l.). Drept urmare, raționalitatea apare gândită ca relaționare a factorilor ce țin de contextul psiho-sociologic (externi) cu cei empiricologici (interni), depășindu-se astfel – prin adăugarea noii dimensiuni a raționalității implicite – maniera tradițională în care a fost gândită de obicei (ca relaționare

doar a factorilor interni între ei, socotiți singurii raționali, deci ca o formă sau alta a raționalității explicite).

Cu un termen la modă, perspectiva tradițională ar putea fi descrisă ca suferind de un “defect de raționalitate”, responsabil fie de transformarea mecanică, rigidă, automată și nejustificată a factorilor externi în factori interni, fie de eliminarea lor din discuție (ca nespecifici pentru procesul de cunoaștere). În realitate ar avea loc o asimilare a factorilor externi – gândită ca *internalizare* sau “transformare a mediului exterior în mediu interior în raport cu cunoștințele științifice” – sub formă de *cadre infrastructurale*: concepția generală despre lume, imaginea științifică a lumii, stilul gândirii științifice, idealul cunoașterii științifice, simțul comun obișnuit și simțul comun științific. Aceste cadre “*ocupă un loc oarecum intermediar*” între factorii *sociali* (economia, lupta dintre diferite categorii și ordini sociale, tradițiile științifice, școlile științifice, moda, autoritatea oamenilor de știință) sau *psihologici* (capacitățile perceptivă și logic-raționale ale cercetătorului, structurile sale intelectuale și lingvistice, actele de voință, de inspirație, imaginație și intuiție, pasiunile și trăirile emoționale, atașamentul pentru problema cercetată, bucuriile, speranțele și suferințele sale în raport cu rezultatele obținute, prestigiul, originalitatea, orgoliul, dorința de apreciere socială) – “propriu-zisi externi” – și cei *logico-structurali* (obiectivitate, conținut informațional, putere explicativă și predictivă, testabilitate, consistență internă și externă, sistemicitate, simplitate etc.) – “propriu-zisi interni”, dând seama de apariția *explicațiilor științifice alternative* [Grecu, C., 1992, pp. 24-26].

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

Rezumând: dacă în cazul lui *Ks* raționalitatea a fost gândită inițial – după modelul cunoașterii științifice – ca raționalitate tare, în cazul lui *Bs* s-a vorbit de raționalitate slabă și nu de non-raționalitate sau iraționalitate. Abordată din perspectiva logicii epistemice, structura actelor de credință *Bs*, deși nu înregistrează condiția justificării în sens clasic (prin apel la evidența disponibilă sau la proceduri raționale de validare), multiplică așa-zisele condiții de adevăr (adăugând prin mecanisme speciale falsul sau alte valori ca – de pildă – nedecisul, neutrul). Astfel, în cadrul lor, problema care se pune nu mai este justificabilitatea (întrucât locul procedurilor empirice și raționale de justificare este luat de criterii precum critica sau failibilitatea popperiană), ci acceptabilitatea lui *p*. Are loc o deplasare relativizantă a criteriului raționalității care va duce până la urmă la slăbirea acesteia și la interpretarea lui *Bs* ca act de cunoaștere.

Asupra acestor stări de lucruri au atras atenția, printre altele, exemplele de tip Gettier [Gettier, E. L., 1963, pp. 121-123] sau failibilismul popperian [Popper, K. R., 1981, pp. 73-75, 256-259]. Dacă problema lui Gettier vizează nu atât justificarea lui *p*, cât relația dintre $[p]$ și *Ap* – accentuând asupra faptului că *Ap* poate fi pus nu numai în legătură cu $[p]=T$, ci și cu $[p]=F$ –, soluția lui Popper elimină justificarea din ecuație, adaugă condiția suplimentară a failibilității lui *p* și face din adevăr un ideal posibil de atins doar prin eliminarea falsității. Din punct de vedere al structurii formale, actul cunoașterii s-ar apropia de cel al credinței prin suplimentarea condițiilor de adevăr ($[p]=T \vee F$) și prin

eliminarea justificării Jp , chiar dacă în locul ei sunt propuse alte criterii de raționalitate (cum ar fi în cazul lui Popper critica sau failibilitatea). În acest fel, failibilismului popperian se distanțează explicit de abordarea clasică, de tip platonician, a conceptului cunoașterii atunci când elimină Jp din structura formală a actelor de cunoaștere, deși admite tacit prezumția de raționalitate pentru Bs sau Fs . Alte orientări – de exemplu cea a așa-zisului raționalism “moderat”, “ponderat” sau “slab” promovat de Newton-Smith – propun lărgirea sau slăbirea raționalității prin relaționarea lui Ks și cu alte elemente (Bs , Fs etc.) decât cele socotite tradițional raționale (Tp , Ap , Jp). Datorită acestui ultim mod de a vedea lucrurile, încercările de dezvoltare a viziunii tradiționale adaugă la relația dintre Jp și $[p]$ pe cea dintre Bs și Jp . S-a ajuns astfel la un concept metadiscursiv al raționalității, ceea ce am numit “raționalitate implicită” (de forma $Ri = \{Ks, Bs\}$, în cazul precedent) care obligă la luarea în discuție a implicitului discursiv și a ideii unei raționalități minimale.

IV. Cum putem scăpa de fantoma metaraționalității: câteva modalități raționale. Contextul în care raționaliștii de astăzi susțin ideea raționalității minimale e cel al explicării schimbărilor din știință. Ei pornesc de la ipoteza că înțelegerea modului în care au loc schimbările de credință de la o teorie la alta reprezintă miza cea mai importantă a demersului epistemologic. Pentru W. H. Newton-Smith, de pildă, întrucât istoria scrisă a științei prezintă o “poveste” a acestor schimbări, înțelegerea mersului științei echivalează cu înțelegerea

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

povestirilor în care eroii principali sunt, printre alții, obiectivitatea adevărului, posibilitatea discursului rațional, natura valorilor, limbajul și semnificația, explicația. Abordarea rațională a schimbărilor din știință presupune analiza raționalității scopului științei și analiza raționalității credințelor implicate în demersul științific. Această analiză a constituit miezul disputei între adepții a două tipuri de modele privind explicarea schimbării științifice: 1) modelele *raționale*, care consideră că “schimbarea științifică este rațional explicabilă” prin referire îndeosebi la factori interni (“relativi doar la aspecte ale teoriei în chestiune și la aspectele relației dintre teorie și evidența disponibilă”), practica științifică fiind “paradigma raționalității”; 2) modelele *non-raționale*, care consideră că schimbarea științifică este explicabilă prin referire exclusiv la factori externi (“factorii psihologici și sociologici care nu se referă la teorii și evidență, ci la ceea ce ei înșiși reprezintă, de exemplu: abilități propagandistice, climatul social al timpului etc.”), practica științifică fiind doar una printre altele, oricum nu paradigma raționalității.

Fiecare model prezintă o componentă referitoare la scopul științei și una privind setul principiilor necesare comparării teoriilor rivale cu un “*background* evidențial dat”. Scopul științei este legat de producerea “unor teorii de un anumit fel particular”, cum ar fi de pildă “teoriile explicative adevărate” (failibilismul) sau “teoriile utile pentru predicții, indiferent de adevărul lor” (pragmatismul). Sarcina principală care revine programului raționalist din asumarea unui asemenea scop e de a soluționa problema incomensurabilității ridicată de non-raționaliști, adică de a arăta că teoriile sunt comparabile

între ele pe baza normelor rezultate dintr-un set de principii comparative. Setul principiilor adoptate prin programul raționalist stipulează, de regulă, măsura în care teoriile se apropie de adevăr (întrucât “raționaliștii sunt tentați să fie realiști”). Prin urmare verosimilitatea sau aproximarea adevărului devine scopul științei, cu condiția ca setul principiilor să poată fi justificat, iar noțiunea de aproximare a adevărului să aibă o explicație satisfăcătoare. Rostul principiilor este de a permite reconstrucția rațională a istoriei reale a științei, fără să deformeze această istorie prin normele comparative pe care le impun. Pe ansamblu, orice model rațional trebuie să satisfacă patru cerințe: 1) “respingerea argumentului incomensurabilității, arătând că teoriile sunt comparabile”; 2) “justificarea scopului științei”; 3) “articularea unui set de principii justificabile pentru a compara meritele relative ale teoriilor rivale”; 4) “investigarea limitelor până la care schimbarea științifică actuală aproximează modelul rațional ideal”.

Împotriva perspectivei raționaliste s-au formulat două tipuri de “atacuri”: *tari* și *slabe*. Atacurile tari au aruncat în luptă problema “incomensurabilității teoriilor”, iar cele slabe au marjat pe ideea că “instituțiile științei încalcă propriile lor standarde de raționalitate de mai multe ori decât și-ar putea închipui practicienii”. Strategia acestor atacuri se regăsește de fapt chiar în programele epistemologice de factură raționalistă. De exemplu, programele tari (cel al raționaliștilor științifici precum Popper, Lakatos sau Laudan și cel al sociologilor cunoașterii de la Edinburgh: Bloor, Barnes ș.c.l.) explică și evaluează schimbările științifice în termenii unor modele maximale de raționalitate numite *maxirat*:

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

acțiunile și credințele oamenilor de știință sunt raționale numai în măsura în care se supun principiilor de comparație promovate printr-un model normativ de știință. Evaluările *maxirat* nu sunt necesare în explicarea acțiunii științifice și nici în explicarea motivului pentru care o credință științifică de nivel teoretic este susținută, dar nu pot fi ocolite atunci când scopul demersului epistemologic e de a explica progresul în știință ca fiind altceva decât simpla schimbare: un “flux” al istoriei științei în care o teorie T_2 se dovedește mai bună decât o teorie T_1 dacă relativ la datele disponibile ea corespunde în mai mare măsură modelului normativ de știință promovat.

Explicarea schimbărilor din știință, a acțiunilor științifice și a credințelor poate fi făcută cu ajutorul programelor slabe sau moderate. Acestea promovează o raționalitate minimală al cărei model a fost denumit *minirat*. A folosi modele minimale pentru explicarea schimbărilor din știință înseamnă să poți arăta că scopul omului de știință coincide cu cel prevăzut prin model și că omul de știință avut în vedere “*crede în principiile stabilite și că acțiunea sa a fost cel mai bun lucru de făcut, date fiind scopul și credințele sale*”. Pentru acțiunea de cunoaștere realizată de întreaga comunitate științifică, funcționarea modelului înseamnă trei lucruri: 1) că “*majoritatea membrilor comunității au avut scopul specificat de model*”; 2) că membrii comunității “*sunt uniți prin încrederea în principiile de comparație specificate de model*”; 3) că “*date fiind scopul și credințele (referitoare la rezultatul experiențelor), această acțiune a fost cea mai potrivită și a fost percepută ca atare*”. Explicația furnizată de acest model

înfățișează în sens instrumental acțiunea omului de știință, adică fără să apeleze la judecăți normative. O atare acțiune este înțeleasă ca “*ceea ce el a crezut a fi cel mai bun mijloc pentru atingerea scopurilor (ori: mijloacele cele mai adecvate realizării scopurilor)*”.

Evaluarea *minirat* a credințelor are loc nu în termenii justificării adevărului lor și nici în cei ai rezonabilității procedurilor de a le susține într-un anumit context, ci în termenii atitudinilor față de conținutul lor propozițional a celor care le acceptă. În acești din urmă termeni, “*ceea ce contează este dacă în contextul experiențelor și credințelor cuiva justificarea pe care el o oferă îi dă o rațiune suficientă pentru a crede că p mai degrabă decât pentru a nu crede că p, sau pentru a suspenda judecata cu privire la p*”. Așadar, “*abordarea minirat nu implică o noțiune subiectivă a rațiunii, ci o noțiune contextuală*”. În plus, modelul pe care se bazează această abordare “*susține că în multe cazuri explicația de ce cineva A crede ceva p se dă prin descoperirea motivelor lui pentru a crede p și prin relevarea faptului că în context aceste rațiuni justifică credința în p mai degrabă decât contrariul sau suspendarea judecății*” [Newton-Smith, W. H., 1994, pp. 18-19, 28, 31-32, 297-331].

Ocolind atacurile împotriva programelor raționaliste și comparând structura modelelor raționale contemporane de explicare a schimbării științifice, se poate observa că ele nu diferă prea mult de modelul rațional clasic, de factură kantiano-weberiană. Cele trei elemente din structura modelului tradițional de raționalitate se regăsesc în modelele contemporane fie formulate explicit

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

(scopul), fie prezentate sintetic sub forma principiilor comparative (mijlocul și standardul). Ambele tipuri de modele suprasolicită elementul justificării din structura actului de cunoaștere, legându-l într-un fel sau altul, de condiția de adevăr a conținutului informațional (propozițional). În viziunea lor, corpusul cunoașterii lui S ar include pe lângă sistemul Ks al propozițiilor care-i transmit informații despre realitate și sistemul Bs al credințelor ce-i exprimă atitudinea discursivă. Din această perspectivă, conceptul tradițional al cunoașterii Ks , adică $Ks = \{Tp, Ap, Jp\}$, va fi înlocuit cu cel al metacunoașterii: $MKs = \{Ks, Bs\}$, în baza relației de substituție a lui Ks cu modelul raționalității meta-discursive $Ri = \{Ks, Bs\}$ și de identificarea a lui Ri cu MKs . E clar că ceea ce pentru încercările tradiționale reprezenta raționalitatea, adică R , pentru noile abordări raționaliste va deveni Ri , ca MKs . Acest lucru arată că epistemologia raționalistă, cu toate eforturile ei de modernizare, nu a putut ieși formal din carcasa presupozitională a modelului raționalității tari (ca relaționale a lui Tp cu Jp): ceea ce tradițional era Tp acum devine Ks , iar ceea ce se înțelegea prin Jp apare ca Bs).

Spargerea acestei carcase a avut loc în strânsă legătură cu dezvoltarea interdisciplinară a cunoașterii științifice, reflectată epistemologic prin introducerea conceptului metaraționalității în locul celui al raționalității, prin înlocuirea noțiunilor clasice de model și sistem cu cele de metamodel și metasistem sau prin alte fenomene de acest fel. De pildă, literatura științifică definește *modelul* ca pe un sistem omomorf la un alt sistem, indicând astfel cel puțin trei lucruri: importanța sistemului în această relație, caracterul analogic al relației

și izomorfia sistemelor ca ideal de urmărit. Mai mult, modelarea unui proces ar avea loc în știință prin formalizarea acestuia, iar această formalizare este imposibilă dacă nu sunt întrunite câteva condiții: 1) existența unui sistem formal P ; 2) redarea unei stări A a procesului printr-un ansamblu de propoziții a ale sistemului formal P ; 3) redarea transformărilor de stare (de exemplu, din starea A în starea B) printr-un ansamblu de propoziții b ale sistemului P ; 4) deducerea formală a lui b din a în interiorul lui P . Raportarea în condițiile de mai sus a unui sistem la altul transformă sistemul raportat într-o interpretare sau într-un model al celui la care se raportează, adică într-un *metamodel* [Parocchia, D., 1990, pp. 215-233]. La rândul său, *metasistemul* este definit ca sistemul de ordin logic superior prin care se poate decide asupra propozițiilor unui limbaj în baza unor criterii și reguli logice neacceptate de sistemele de ordin logic inferior. Într-un spirit apropiat se vorbește de *meta-modelizare* – pentru a desemna regulile logice în virtutea cărora modelul însuși este conceput – și de *meta-raționalitate* – pentru a desemna: 1) fie disjuncția de sorginte weberiană între raționalitatea “structurală” și raționalitatea “scopală” (evaluativă, în raport cu un anumit scop, de scop sau a scopurilor); 2) fie disjuncția recompensată cu Premiul Nobel între raționalitatea “de conținut” (de substanță sau substanțialistă) și raționalitatea “de formă” (formală sau procedurală) [Jacot, J.-H., 1990, p. 13].

Pentru a prezenta modelul metaraționalității nu sunt îndeajuns definițiile metamodelului și metasistemului, ci se mai impun câteva precizări cu privire la mecanismul de instituire a credințelor. Un cercetător S

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

are trei atitudini *vis-à-vis* de enunțurile sau propozițiile pe care le înfăptuiește prin actul discursiv al cunoașterii: 1) a crede că p sau a accepta (că) p ; pe scurt Bp ; 2) a nu crede că p sau a respinge p ; pe scurt Rp ; 3) a suspenda sau a te abține de la judecata cu privire la p ; pe scurt Sp . Ultimele două atitudini au fost definite în literatura elaborată în jurul acestui punct de vedere cu ajutorul lui Bp – simplu B – și al operatorului negației (Rp)= $B\neg p$; Sp = $\neg Bp$ & $\neg B\neg p$), fiind asociate conceptelor de imposibilitate și contingență din logica modală, în vreme ce credința a fost definită în maniera epistemologiei tradiționale și asociată necesității, asemeni presupoziției. Aceeași literatură arată că instituirea atitudinilor de mai sus în discursul cognitiv este limitată de cerința consistenței lui p cu celelalte enunțuri din corpusul cunoașterii lui S , în sensul că S nu poate adopta la un moment dat decât una dintre cele trei atitudini față de p [Hilpinen, R., 1997, pp. 4-5].

La nivelul conținutului unui act de discurs, inconsistența explicită se poate manifesta doar între p și celelalte enunțuri ale sistemului cognitiv care neagă p : este imposibil ca S să creadă (accepte, admită) în același timp p și $\neg p$, adică este imposibil în același timp Bs și Rs . În forma actului inconsistența explicită nu mai apare între Bs și Rs , ci între Bs și Ss , deoarece Bs și Rs exprimă ca formă același act (al “crezării”), dar cu conținuturi diferite (p și $\neg p$). În conceptul metaraționalității aceste situații sunt redată fie ca Ri = $\{Ks, Bs\}$ pentru conținutul discursiv și ca echivalent pentru ceea ce tradițional se numea “raționalitate tare”, fie ca MR = $\{Ks, Bs, Rs\}$ pentru forma actului și ca expresie pentru numita

“raționalitate slabă”. Un astfel de concept evidențiază că punctele de vedere devenite deja clasice (istorismul, failibilismul, chiar anarhismul) în soluționarea problemelor raționalității nu surprind decât o parte din problematica subsumată explicitării tacitului din știință: cea a conținutului informațional al teoriilor (*explicitul semantic*) și cea a atitudinilor propoziționale de genul cunoașterii, credinței etc. (*explicitul pragmatic*). Cotitura pragmatică din filosofia actuală a facilitat însă – împreună cu cea logico-lingvistică sau, adesea, chiar substituindu-i-se – și abordarea neortodoxă (epistemologia credințelor și logica doxastică, teoria actelor de limbaj și logica ilocuționară, teoria și logica relevanței, teoria și logica presuposițiilor ș.a.) a unor domenii care nu intrau în vederile epistemologiei tradiționale: implicitul cognitiv (îndeosebi ceea ce teoriile și subiecții epistemici presupun, intenționează, subînțeleg sau sugerează) și cel discursiv (angajamentele ontologice, cognitive, logico-metodologice etc. ale teoriilor și subiecților cunoscători).

Am văzut cum adausul teoretic adus de asemenea întreprinderi poate fi receptat fie ca un câștig, fie ca o pierdere, prin situarea la nivelul explicitării amintitelor forme de implicit. Am sugerat că el se evidențiază printr-o încărcătură *meta* a oricărui tip de demers (progresia sau/și regresia metadiscursivă) și am arătat cum explicitarea și implicitarea discursului științific cu factori interni sau externi duc la o slăbire a criteriilor raționalității și la trecerea de la forma raționalității tari la cea a raționalității slabe (propriu-zis de la raționalitatea explicită la raționalitatea implicită). În fine, am încercat să demonstrăm că diferitele “întruchipări” ale raționalității în filosofia actuală sunt, în virtutea caracterului lor

DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA

metodologic, de neînlăturat din traviul pragmatist (“recontextualizarea”), analitico-pragmatic (“relevanța”), postfilosofic sau postmodernist (“dezvrăjirea” sau “dezfermecarea”). Concluzia spre care întregul demers conduce este că popularea discursului filosofic cu entități de genul recontextualizării, relevanței, dezvrăjirii sau dezfermecării a repus epistemologic în joc o problematică ce, aducând în discuție – sub forma diferitelor fantome care bântuiesc filosofia actuală – “barba lui Platon” sau “briciul lui Ocam”, vizează non-post-modernist limitele tradiționale ale raționalității. E vorba, pe scurt, de metaraționalitate.

BIBLIOGRAFIE:

Austin, J. L., *Quand dire, c' est faire. How to do things with Words*, Editions du Seuil, Paris, 1970

Balaiş, M., *Logică simbolică*, vol.2, Universitatea din Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 1988

Baynes, K., Bohman, J., and McCarthy, T., "General Introduction", în Baynes, K., Bohman, J., and McCarthy, T. (eds.), *After Philosophy. End or Transformation?*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, and London, 1996

Biriş, I., *Totalitate, sistem, holon*, Editura Mirton, Timișoara, 1992

Bohm, D., *Plenitudinea lumii și ordinea ei*, Editura Humanitas, București, 1995

Clitan, G., "Philosophical Teaching by Summer Schools. Rationality in the Post-Fundamentalist Age", în *Analele Universității de Vest din Timișoara*, Seria Filosofie, Vol. X, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, 1998

Gettier, Ed. L., "Is Justified True Belief Knowledge?", în *Analysis*, 23, 1963

Grecu, C., "Rolul factorilor sociali în geneza explicațiilor alternative în știință", în *Studia. Philosophia. Historia. Philologia*, Universitatea din Timișoara, Timișoara, 1992

Hilpinen, R., *Belief Systems, Knowledge and Reasoning*, Prelegeri susținute la First Summer School for Theory of Knowledge organizată de Association for Foundation of Science, Language and Cognition împreună cu Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk la Warszawa-Madralin, 16-31 august 1997

**DESPRE O FANTOMĂ ÎN FILOSOFIA ACTUALĂ:
METARAȚIONALITATEA**

Jacot, J.-H., “La modélisation, confluent les sciences”, în M. Brissaud, M. Forse et A. Zighed (eds.), *La modélisation confluent des sciences*, Éditions du CNRS, Paris, 1990

Meyer, M., *Découverte et justification en science*, Klincksieck, Paris, 1979

Newton-Smith, W. H., *Raționalitatea științei*, Editura Științifică, București, 1994

Parocchia, D., “Quelques aspects épistémologiques et historiques des notions système et de modèle”, în M. Brissaud, M. Forse et A. Zighed (eds.), *La modélisation confluent des sciences*, Éditions du CNRS, Paris, 1990

Peirce, C. S., *Semnificație și acțiune*, Editura Humanitas, București, 1990

Popper, K.R., *Logica cercetării*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981

Rorty, R., *L'home spéculaire*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, în original Rorty, R., *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979

Rorty, R., *Obiectivitate, relativism și adevăr. Eseuri filosofice 1*, Editura Univers, București, 2000

Rescher, N., “Pragmatism in Crisis”, în Weingartner, P., Schurz, G. & Dorn, G. (eds.), *The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy*, Verlag Holder - Pichler - Tempsky, Vienna, 1998

Schurz, G., “Kinds of Pragmatisms and Pragmatic Components of Knowledge”, în Weingartner, P., Schurz, G. & Dorn, G. (eds.), *The Role of Pragmatics in Contemporary Philosophy*, Verlag Holder - Pichler - Tempsky, Vienna, 1998